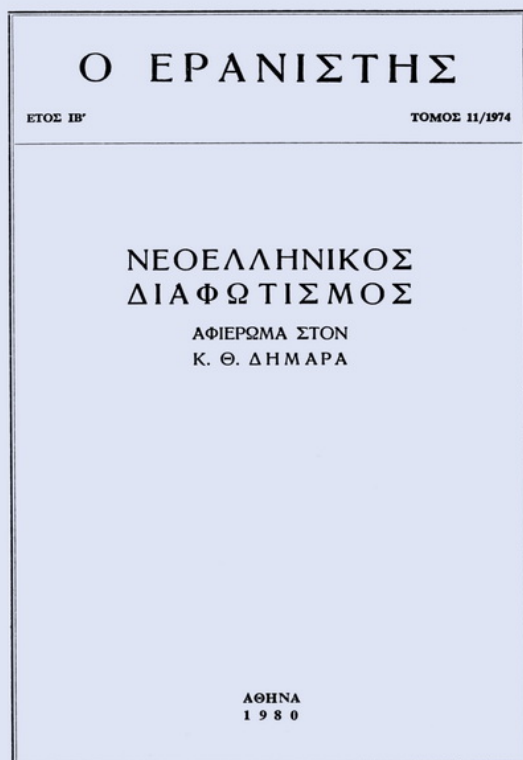

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού

Vincenzo Rotolo

doi: [10.12681/er.9387](https://doi.org/10.12681/er.9387)

Copyright © 2016, Vincenzo Rotolo

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Rotolo, V. (2016). Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού. *The Gleaner*, 11, 93–105. <https://doi.org/10.12681/er.9387>

Ο ΠΛΑΤΩΝΑΣ ΣΤΙΣ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΘ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ

Ι. 'Αθ. Χριστόπουλος

Ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς περίεργης θεωρίας τῆς αἰολο-δωρικῆς προέλευσης τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, στὰ διάφορα ἔργα του¹ ἔπου ἀσχολεῖται εἴτε συστηματικὰ εἴτε συμπτωματικὰ μὲ γλωσσικὰ θέματα, ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα στὸν Πλάτωνα², καὶ μάλιστα στὸν «Κρατύλο». Δὲν χωραεὶ ἀμφιβολία πὼς αὐτὴ ἡ ἀποκλειστικὴ ἐμμονὴ στὸν «Κρατύλο» φανερώνει ἓναν προσανατολισμὸ ἰδιαίτερα προοδευτικὸ στὸ πεδίο τῶν γλωσσικῶν θεωριῶν : ἂν δὲν ἀπατῶμαι μὲ τὸν Χριστόπουλο ὁ διάλογος αὐτὸς τοῦ Πλάτωνα κάνει τὴν πρώτη ἐμφάνισή του στὶς γλωσσικὲς συζητήσεις στὴν Ἑλλάδα³. Ἄλλωστε, ἀκόμη καὶ στὴ δυτικῆ

1. Πρέπει νὰ κάνω γνωστὸ ἐδῶ ὅτι θεωρῶ τὸ Ὅνειρο γνήσιο ἔργο τοῦ Χριστόπουλου, καὶ μάλιστα νομίζω πὼς ἔχω ἐνισχύσει τὴν πεποίθηση αὐτὴ μὲ καινούργια στοιχεῖα καὶ ἐπιχειρήματα σὲ μία πρόσφατη μελέτη μου : *Il problema dell' autenticità del Sogno di A. Christopoulos*, «Folia Neohellenica», I, 125 - 142. Γιὰ τὶς παραπομπὲς στὸ Ὅνειρο καὶ στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Χριστόπουλου χρησιμοποιοῦ τὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Γ. Βαλέτα, Ἐθανάσιος Χριστόπουλος Ὅπαντα, ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1969, μὲ τὴ συντομογραφία Βαλ. σ....

2. Δὲν μποροῦν, βέβαια, νὰ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ οἱ παραπομπὲς στὸν Πλάτωνα πού συχνὰ κάνει ὁ Χριστόπουλος στὰ διάφορα ἔργα του σὰν τεκμηρίωση γιὰ τὶς πολιτικὲς ἢ ιστορικὲς θεωρίες του, ὅπως δὴποτε ἄσχετες μὲ γλωσσικὰ ζητήματα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίδραση, γενικὰ, τοῦ Πλάτωνα στὸ Νεοελληνισμὸ, εἶναι πολὺτιμη ἡ μελέτη τοῦ Ἄλκη Ἀγ-

γέλου, Πλάτωνος τύχαι. (Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία), Ἀθήνα, 1963, πού διαπιστώνει τὴν «ἀπουσία» τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ παιδεία τῆς Τουρκοκρατίας.

3. Φυσικὰ δὲν λογαριάζουμε τὶς ἀπλές, ἀσχολίαστες, παραπομπές, ὅπως λ.χ. αὐτὴ (ἀπὸ τὸν Κρατ. 435e) πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προμετωπίδα τῆς Τερψιχόρας τοῦ Δούκα (Γραμματικὴ Τερψιχόρα ὑπὸ Ν. Δούκα... Ἐν Βιέννῃ 1809). Τέτοια εἶναι καὶ ἡ περίπτωση — μεταγενέστερη, πάντως, ἀπὸ τοῦ Χριστόπουλου — τοῦ Βηλαρᾶ, στὸ τέλος τοῦ «Προς τοὺς ἀναγνοστές» τῆς Ρομεικῆς Γλώσσας (Κέρκυρα, 1814), ὅπου παραθέτει τὸ χωρίο Κρατ. 424e - 425a στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση. Ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Χριστόπουλο πού κάνει εὐρεῖα χρῆση τοῦ Κρατύλου, μὲ λεπτομερῆ συζήτηση καὶ σχολιασμὸ, εἶναι ὁ Κοδρικᾶς (Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου, Ἐν Παρισίῳ 1818), καὶ στὰ «Προλεγόμενά» του (σ. β'-γ'

Ευρώπη, μόνο αρκετές δεκαετίες μετά τὸν Χριστόπουλο ὁ «Κρατύλος» θὰ τραβοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν λογίων, ὥστε νὰ ἀποτελέσει ὑποχρεωτικὸ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς γλωσσολογίας. Θὰ δοῦμε στὸ τέλος ἕως ποῦ βαθμὸ ὁ Χριστόπουλος ἔχει πραγματικὰ ἀφομοιώσει τὴ βαθύτερη ἔννοια τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου, πρῶτα ὅμως εἶναι σκόπιμο νὰ ἐξετάσουμε τὰ χωρία ἀπὸ τὸν «Κρατύλο» ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Χριστόπουλος⁴. Στὸ «Ὀνειρο» ἀναφέρονται τὰ χωρία : 393d, 394b, 410a, 414e. Ἀλλὰ «ὁ Κρατύλος» μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλες μελέτες τοῦ Χριστόπουλου, σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ Διαλόγου γενικὰ (ὅπως στὰ «Γράμματα Ἑλλήνων», Βαλ. σ. 494, ὅπου ἡ συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς) ἢ καὶ μὲ συγκεκριμένα χωρία. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, βρίσκουμε, ν' ἀναφέρεται δύο φορές τὸ χωρίο «Κρατ.» 410a (στὸ «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», Βαλ. σ. 493 καὶ στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα», Βαλ. σ. 499 καὶ σημ. 26 στὴ σ. 529). Ἄλλα χωρία ἀπὸ τὸν Κρατύλο ποὺ μνημονεύονται εἶναι 409e («Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα», Βαλ. σ. 522), 418b-c («Γράμματα Ἑλλήνων», Βαλ. σ. 496-497), 426e («Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», Βαλ. σ. 496). Σὲ τελευταία ἀνάλυση, λοιπόν, οἱ παραπομπὲς στὸν «Κρατύλο», ἀνήκουν μόνο στὰ ἔργα : «Ὀνειρο», «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος», «Γράμματα Ἑλλήνων», «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα». Τὰ τελευταῖα τρία ἔργα συμπεριλαμβάνονται στὸν τόμο «Ἑλληνικὰ Ἀρχαιολογήματα»⁵, ποὺ τυπώθηκε μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1853 μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κοριτζᾶ καὶ δαπάνη τοῦ Τρ. Μπάρτα.

Ἄς ἔρθουμε τώρα, σ' ἓνα πρὸς ἓνα, σ' αὐτὰ τὰ χωρία, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενον ποὺ ἀναφέρει ὁ Χριστόπουλος :

«Κρατ. 393d («Ὀνειρο», Βαλ. σ. 161 - 162) :

«εἰ δὲ καὶ ἐν ἐτέραις συλλαβαῖς ἢ ἐν ἐτέραις τὸ αὐτὸ σημαίνει πρᾶγμα, οὐδ' εἰ πρόσκειται τι γράμμα, οὐδ' εἰ ἀφήρηται, οὐδὲν οὐδὲ τοῦτο, ἕως ἂν ἐγκρατῆς ἦ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος δηλουμένη ἐν τῷ ὀνόματι».

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐπιβάλλονται μερικὲς παρατηρήσεις πάνω στὸ

λοτ', ξο', ο'), καὶ στὸ κύριο σῶμα τῆς Μελέτης (σ. 7, 60, 70, 79, 193).

4. Ὁ Χριστόπουλος δὲν παραπέμπει ποτὲ μὲ ἀκρίβεια στὰ σχετικὰ χωρία τοῦ Κρατύλου: εἴτε παρα-

θέτει λέξη πρὸς λέξη τὸ κείμενον, εἴτε τὸ συνοψίζει, ἀναφέρεται γενικὰ στὸν Κρατύλο.

5. Ὅπου κατέχουν ἀντίστοιχα τίς σελ. 1 - 10, 11 - 24, 25 - 92.

κείμενο. Ἀντιπαραβάλλοντάς το μὲ τὸ κείμενο ποῦ γενικὰ παραδέχονται οἱ ἐκδότες⁶ ὑπάρχουν τρεῖς παραλλαγές. Μία ἀπ' αὐτὲς — «οὐδ' εἰ ἀφήρηται» ἀντὶ τοῦ «ἢ ἀφήρηται» (ΓW) μαρτυρεῖται στὸ h, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο — «εἰ δὲ καὶ ἐν ἑτέραις», ἀντὶ τοῦ «εἰ δὲ ἐν ἑτέραις», καὶ «τὸ αὐτὸ σημαίνει πρῶγμα», ἀντὶ τοῦ «τὸ αὐτὸ σημαίνει, οὐδὲν πρῶγμα» — φαίνεται μᾶλλον νὰ ὀφείλεται σὲ λανθασμένη ἢ βιαστικὴ ἀνάγνωση τοῦ Χριστόπουλου, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Πάντως ἡ τελευταία παραλλαγή, ποῦ εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ, διαψεύδεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ συμφραζόμενα, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἐπόμενο «οὐδὲν οὐδὲ τοῦτο», ποῦ δὲν θὰ εἶχε νόημα ἂν δὲν συνδεόταν μὲ τὸ προηγούμενο «οὐδὲν πρῶγμα».

Ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀναφέρεται στὸ «Ὀνειρο» ἀμέσως μετὰ ἀπὸ ἄλλη μία περικοπὴ τοῦ ἴδιου διαλόγου. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Χριστόπουλος θέλησε νὰ τίς συνδέσει στενὰ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει μὲ περισσότερη ἔμφαση τὸ κοινό, ἢ ἔστω παρόμοιο, νόημα τῶν δύο περικοπῶν. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ ἀκόλουθη :

«Κρατ.» 394b («Ὀνειρο», Βαλ. σ. 161) : Ὁ ἐπιστάμενος περὶ ὀνομάτων, τὴν δύναμιν αὐτῶν σκοπεῖ, καὶ οὐκ ἐκπλήσσειται εἴ τι πρόσκειται γράμμα ἢ μετὰκειται, ἢ ἀφήρηται καὶ ἐν ἄλλοις παντάπασι γράμμασιν ἔστιν ἢ τοῦ ὀνόματος δύναμις».

Ἡ δευτέρη ἀναδρομὴ στὸν «Κρατύλο» γίνεται γιὰ νὰ στηριχθεῖ καλύτερα τὸ δικαίωμα τῆς γλώσσας ν' ἀλλάζει συλλαβὴ ἢ γράμμα⁷. Στὴ νεοελληνικὴ ἀπόδοση, ἢ μᾶλλον παράφραση, τοῦ Χριστόπουλου⁸, παρατηροῦμε ὅτι «ὁ ἐπιστάμενος περὶ ὀνομάτων», ἀποδίδεται μὲ τὴν ἔκφραση «ὁ διδάσκαλος τῶν λέξεων». Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο χάνεται ἡ βασικὴ ἔννοια — ποῦ εἶναι καὶ χαρακτηριστικὴ τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας — τῆς «ἐπιστήμης», ποῦ εἶναι τόσο πιὸ φανερὴ ὅσο ἔρχεται σ' ἀντίθεση, λίγο παραπάνω, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ μεμυημένου⁹ (394a :

6. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Κρατύλου βασίζομαι στὴν ἔκδοση τοῦ L. Méridier, *Platon oeuvres complètes*, tom. V, 2e partie, 3e éd., Les Belles Lettres, Paris 1961, καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ I. Burnet, *Platonis opera*, tomus I, Oxonii.

7. Σημειῶνω ὅτι ὁ Σολωμός, ὅταν στὸ Διάλογό του θὰ ἐκφράσει μία παρόμοια ἀρχὴ (ἔκδ. Α. Πολίτη, σ. 17)

θὰ βασιστεῖ στὸ κῦρος τοῦ Court de Gébelin.

8. Ὁ διδάσκαλος τῶν λέξεων δὲν ξιππάζεται, ἂν οἱ λέξεις ἔχουν κανένα γράμμα περισσότερο... ἢ ὀλιγότερον... ἢ μετατοπισμένο... ἢ καὶ εἰς ὑλότελ' ἄλλα διαφορητικὰ γράμματα τὸ ἴδιο δηλοῦν.

9. Τὸ ὅτι ὁ ἦρος «διδάσκαλος», ἐκτὸς ποῦ δὲν εἶναι ἀκριβής, ξεφεύγει

«ὥστε δόξαι ἂν τῷ ἰδιωτικῶς ἔχοντι ἕτερα εἶναι ἀλλήλων τὰ αὐτὰ ὄντα»). Ἐπίσης χάνεται, στήν ἀπόδοση τοῦ Χριστόπουλου, ἡ ἔννοια τῆς «δυνάμεως (= ἀξίας, σημασίας) τῶν ὀνομάτων».

Στις δύο περικοπές ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει : Α') ὅτι δὲν πειράζει τὸ ἴδιο νόημα νὰ ἐκφράζεται μὲ τοῦτες ἢ ἄλλες συλλαβές, ἢ νὰ προσθέτονται ἢ νὰ ἀφαιροῦνται μερικά γράμματα, ἀρκεῖ νὰ ἐπικρατεῖ ἡ οὐσία τοῦ ἀντικειμένου πού δηλώνεται στὸ ὄνομα, — Β') ὅτι [μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού τὰ φάρμακα τὰ ὁποῖα ποικίλλουν σὲ χρῶμα καὶ μυρωδιά, ἐνῶ φαίνονται διαφορετικά, εἶναι τὰ ἴδια, ἔτσι] ὅποιος εἶναι ἔμπειρος στὰ ὀνόματα, ἐξετάζει τὴ σημασία τους καὶ δὲν ἐκπλήττεται ἂν ἓνα γράμμα προσθέτεται, μετακινεῖται, ἀφαιρεῖται, ἢ ἂν ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος βρίσκεται σὲ γράμματα τελείως διαφορετικά.

Εἶναι πραγματικά σπουδαῖο τὸ ὅτι ὁ Χριστόπουλος ἔχει ἐντοπίσει τὴ θεμελιώδη διάκριση πού κάνει ὁ Σωκράτης ἀνάμεσα στὴν οὐσία (δηλ : στὴ σημασία) τῆς λέξης, καὶ στὴ μορφή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστόπουλος ἔχει συλλάβει, στὰ λόγια τοῦ Σωκράτη, τὴν ἀρκετὰ νέα ἀντίληψη (πού ἐπικράτησε μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ξαναγίνηκε ἐπίκαιρη στὴ σημερινὴ γλωσσολογία, κυρίως μὲ «στρουκτουραλιστική» τάση) τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς γλώσσας σὰν ὄργανου γιὰ τὴ μετάδοση ἰδεῶν καὶ γνώσεων.

(Κρατ.) 414 c («Ὀνειρο», Βαλ. σ. 166)

«τὰ πρῶτα ὀνόματα τεθέντα¹⁰ κατακέχωσται ἤδη ὑπὸ τῶν βουλομένων τραγωδεῖν αὐτά, περιτεθέντων γράμματα καὶ ἐξαιρούντων εὐστομίας ἕνεκεν, καὶ πανταχῆ στρεφόντων, καὶ ὑπὸ καλλωπισμοῦ καὶ ὑπὸ χρόνου».

πάντως καὶ ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου, μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ καὶ ἀπὸ τίς λέξεις τοῦ Κρατ. 388d («Νομοθέτου ἄρα ἔργῳ χρῆσεται ὁ διδασκαλικὸς ἔταν ὀνόματι χρῆται;... Οὐκ ἄρα παντὸς ἀνδρός, ὧ Ἐρμόγενης, ὄνομα θέσθαι ἐστίν, ἀλλὰ τινος ὀνοματουργοῦ· οὗτος δ' ἐστίν, ὡς ἔοικεν, ὁ νομοθέτης...»), ὅπου εἶναι ρητὴ ἡ χρῆση τῆς διδασκαλικῆς («ὁ διδασκαλικὸς») γιὰ τὴ διδακτικὴ λειτουργία, πού δὲν μπορεῖ νὰ συγχέεται μὲ τὴν «ἐπιστήμη». Καὶ φυσικά δὲν θίγουμε ἐδῶ τὸ περί-

πλοιο καὶ ἀμφισβητούμενο ζήτημα, τὸ ποῖος ἐννοεῖται μὲ τὴ λέξη «νομοθέτης», ἂν ὁ λαός, ἢ ἓνας ἄνθρωπος προικισμένος μὲ θεῖα χάρισμα, ἢ καὶ ἄλλος ἀκόμη : πρβ. H. Steintal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, I, Berlin 1890, σ. 104 ἐπ., L. Méridier, ξ. ἀ., σ. 58, σημ. 1.

10. Τὸ Πλατωνικὸ κείμενο, ὅμως, εἶναι ὡς ἐξῆς : «ΣΩ. ὦ μακάριε, οὐκ οἶσθα ὅτι τὰ πρῶτα ὀνόματα κλπ...»

Καὶ ἐδῶ τὸ χωρίο τοῦ «Κρατύλου» παρεμβάλλεται γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀρχὴ τῆς συνεχοῦς ἀλλαγῆς τῆς γλώσσας. Ἐξιόλογη εἶναι ἡ σημασία ποὺ δίνει τὸ Πλατωνικὸ κείμενο στὴν («εὐστομία»), ποὺ ἰδιαίτερα ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Χριστόπουλο¹¹.

Τέλος, τὸ «Κρατ.» 410a ἀποδίδεται ἐλεύθερα στὸ «Ὀνειρο» (Βαλ. σ. 165) γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ «δάνεια» εἶναι νόμιμα, ἀφοῦ καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ γνωρίζαν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ λέξεις πῦρ, ὕδωρ, κύων, ποὺ εἶχαν δανειστεῖ ἀπὸ τοὺς Φρύγες¹². Τοῦ ἴδιου χωρίου γίνεται μνεία, ἔμμεσα, καὶ στὸ «Ἑλλήνων ὄνομα καὶ γένος» (Βαλ. σ. 493) ὅπου, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν πελασγικὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φρυγικὴ, ὁ Χριστόπουλος παραπέμπει στὸν «Κρατύλο», καὶ συγκεκριμένα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ ὁ Σωκράτης καλεῖ τὸν Ἑρμογένη νὰ ἐξετάσει μήπως οἱ λέξεις πῦρ, ὕδωρ, κύων καὶ πολλὲς ἄλλες εἶναι Φρυγικές.

Τὸ χωρίο αὐτὸ ἐμφανίζεται πάλι στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα» (Βαλ. σ. 529, σημ. 26 ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 499), ὅπου ὁ Χριστόπουλος παραπέμπει στὸν Πλάτωνα γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὸ ὅτι πῦρ καὶ ὕδωρ εἶναι Φρυγικὲς λέξεις καὶ γιὰ νὰ ἀποδείξει, ἐπομένως, ὅτι οἱ διάφοροι ἀρχαῖοι πληθυσμοὶ δὲν βαρβαρίζαν ἀνταλλάσσοντας μεταξὺ τοὺς λέξεις, ὅπως δὲν βαρβαρίζουν οἱ σύγχρονοι ἀλλάζοντας τὶς λέξεις.

Στὸ πρόβλημα τῶν δανείων ἐπανέρχεται ὁ Χριστόπουλος στὴ «Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα» (Βαλ. σ. 522) γιὰ νὰ ἐπαναλάβῃ ξανά ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δανειζόντουσαν λέξεις ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, δικαιοῦνται καὶ οἱ τωρινοὶ Ἕλληνες νὰ κάνουν τὸ ἴδιο χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ μποροῦν νὰ τοὺς κατηγορήσουν ὅτι καθιστοῦν βάρβαρη τὴ γλώσσα τους. Καὶ μάλιστα ἀναφέρει μία περικοπὴ ἀπὸ τὸν «Κρατ.» 409e: «Ἐνοῶ γὰρ ὅτι πολλὰ οἱ Ἕλληνες ὀνόματα, ἄλλως τε καὶ οἱ ὑπὸ τοῖς βαρβάροις οἰκοῦντες, παρὰ τῶν βαρβάρων εἰλήφασιν».

Ἡ προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι πρόβλημα ποὺ ἐνδιαφέρει ζωηρὰ τὸν Χριστόπουλο¹³: ἀρκετὲς φορὲς

11. Πρβ. λ.χ. Ὀνειρο, Βαλ. σ. 162, 170 ἐπ. καὶ ἄλλοῦ. (Ἡ σημασία τῆς «εὐστομίας») ὑπογραμμίζεται καὶ ἄλλοῦ στὸν Κρατύλο: πρβ. 404d καὶ 412e).

12. «Ὅρα τοίνυν καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα τὸ πῦρ μὴ τι βαρβαρικὸν ἦ.

Τοῦτο γὰρ οὔτε ῥᾶδιον προσάψαι ἐστὶν Ἑλληνικῆ φωνῆ φανεροί τ' εἰσιν οὕτως αὐτὸ καλοῦντες Φρύγες σμικρόν τι παρακλίνοντες· καὶ τό γε ὕδωρ καὶ τοὺς κύνας καὶ ἄλλα πολλά».

13. Χάθηκε, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὸ Βίο Ἄθ. Χριστοπούλου, ποὺ δημο-

βρίσκει την ευκαιρία να παραπέμψει σε αρχαίους συγγραφείς ή σε νεότερους λογίους¹⁴ για να αποδείξει την ένότητα της ελληνικής προφοράς. 'Ο «Κρατύλος» του Πλάτωνα είναι από τα κείμενα στα οποία αναφέρεται για αυτό το σκοπό. Στα «Γράμματα Ἑλλήνων» (Βαλ. σ. 494) για να αποκρούσει την υπόθεση του Διοδώρου του Σικελιώτη για την προτεραιότητα των Πελασγικών γραμμάτων, εκτός από τα άλλα επιχειρήματα που προβάλλει, παρατηρεί πώς, αν πραγματικά ήταν έτσι, ο Πλάτωνας θα το ανέφερε στον «Κρατύλο» όπου πραγματεύεται τα Ἑλληνικά γράμματα και τις ελληνικές λέξεις.

Στα «Γράμματα Ἑλλήνων» (Βαλ. σ. 496), σχετικά με την προφορά του η αναφέρει και σχολιάζει διάφορες περικοπές του «Κρατύλου». 'Ως προς τη μαρτυρία (την όποιαν επικαλούντο οι όπαδοί του Ἐράσμου για να αποδείξουν ότι η = ε μακρό) του «Κρατ.» 426ε (αὐτὸ γὰρ ἦτα ἐχρώμεθα, ἀλλὰ εἰς τὸ παλαιόν), ο Χριστόπουλος απαντᾷ ὅτι ο Πλάτωνας δὲν θέλει να πει ὅτι οἱ Ἕλληνες πρῶτα χρησιμοποιοῦσαν τὸ ε σὺν μακρῷ καὶ ἔπειτα στὴ θέση του υἰοθέτησαν τὸ η, ἀλλὰ ὅτι μόνο στὴ λέξη ἴσεις δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἦτα, ἀλλὰ τὸ ε: «Ἦς δὲ κινήσεως¹⁶, ἦν οὐδ' εἶπομεν, διότι ἔχει τοῦτο τοῦνομα· ἀλλὰ γὰρ δῆλον, ὅτι ἴσεις βούλεται εἶναι· οὐ γὰρ η ἐχρώμεθα, ἀλλὰ ε τὸ παλαιόν. Ἡ δὲ ἀρχὴ ἀπὸ τοῦ κίειν (ξενικὸν δὲ τοῦνομα)· τοῦτο δ' ἐστὶν ἰέναι. Εἰ οὖν τις τὸ παλαιὸν αὐτῆς εὔροι ὄνομα εἰς τὴν ἡμετέραν φωνὴν ξυμβαῖνον, ἴσεις ἀν' ὀρθῶς καλοῖτο· νῦν δὲ ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ τοῦ κίειν, καὶ τῆς τοῦ ν παρενθέσεως¹⁷, κίνησις κέκληται».

σιεύτηκε στα «Ἑλληνικά Ἀρχαιολογήματα», (= Βαλ. σ. 91 ἐπ.), ἡ πραγματεία πού εἶχε γράψει γύρω ἀπὸ τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἐνῶ ἔχουμε τὴν περίληψη τῆς πραγματείας (Γράμματα Ἑλλήνων).

14. "Ὅπως" Ονειρο, Βαλ. σ. 168, ὅπου ἀναφέρει τὸν Βετστένο, δηλ. τὸν Wetstenius, συγγραφέα τοῦ βιβλίου *Pro graeca et genuina linguae graecae pronuntiatione orationes apologeticae*, Basileae 1686².

15. Για να εἴμαστε ἀκριβεῖς, ὅμως, πρέπει να ποῦμε ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοση ἀμφιταλαντεύεται μεταξύ «εἰ» (πού προτιμοῦν οἱ περισσότεροι ἐκδότες), «η», καὶ «ε».

16. Σύμφωνα με τὴν παραπομπή

τοῦ Χριστόπουλου, ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου μᾶς παρουσιάζεται ἀνώμαλη, γιατί ἡ φράση ἐμφανίζεται ἀκέφαλη. Τὸ πρωτότυπο ἔχει ὡς ἐξῆς: «...τὸ ρῶ ξμοιγε φαίνεται ὡσπερ ὄργανον εἶναι πάσης τῆς κινήσεως κλπ...»

"Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἡ ἐπιχειρότητα τῆς θεωρίας τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ἤχων στὴ σύγχρονη γλωσσολογία, ἰδιαιτέρα με τὸν E. Sapir, *A Study in phonetic symbolism*, «Journ. of experim. Psychology» XII (1929), ἀρ. 3, σ. 225 - 239) καὶ O. Jespersen, *Symbolic value of the vowel i*: C. Tagliavini, *Introduzione alla Glottologia*, Bologna 1966⁸, σ. 25-26.

17. Ἡ χειρόγραφη παράδοση, πού

Ἄπ' αὐτὴν τὴν Πλατωνικὴ περικοπὴ — πού, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθειαν, ἀφήνει περιθώριο γιὰ περισσότερες ἐρμηνείες — ὁ Χριστόπουλος καταλήγει στὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἦτα ὄχι στὴ θέση τοῦ ε μακροῦ, ἀλλὰ τοῦ ι μακροῦ, παραπέμποντας στὸν «Κρατ.» 418b-c : «οἴσθα ὅτι οἱ μὲν παλαιοὶ οἱ ἡμέτεροι τῶ ι καὶ τῶ δ εὖ μάλα ἐχρῶντο...¹⁸ νῦν δὲ ἀντὶ μὲν ι, ε, ἦ η μεταστρέφουσιν... οἷον οἱ μὲν ἀρχαῖότατοι ἡμέραν τὴν ἡμέραν ἐκάλουν, οἱ δὲ ἑμέραν, οἱ δὲ νῦν ἡμέραν».

Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ προβληματισμὸ τὸν πιὸ καθαρὰ φιλοσοφικὸ πού διέπει τὸν «Κρατύλο» δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἔχνος στὸν Χριστόπουλο (ἂν ἐξαιρέσουμε τίς παρατηρήσεις του πάνω στὸν «Κρατ.» 393d, 394b). Ὁ Χριστόπουλος δὲν συζητᾷ κανένα ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ ὅποια, στὸ διάλογο, θέτει τὸ ἐρευνητικὸ καὶ διαλεκτικὸ πνεῦμα τοῦ Σωκράτη. Καὶ δὲν ἐνοῶ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα πού ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι ἀκόμη σήμερον δύσλυτη καὶ ἀμφισβητήσιμη, ἀλλὰ τοῦλάχιστο τὰ πιὸ βασικὰ ὅπως λ.χ.: ἂν ἡ «ὀνόματος ὀρθότης» εἶναι «φύσει» (383a-b) ἢ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ «συνθήκη καὶ ὁμολογία» (384d). Φυσικά, κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀπαίτηση ἀπὸ τὸν Χριστόπουλο νὰ ἔχει προλάβει τοὺς σημερινούς ἐρευνητές, πού, ἀποκρούοντας τὴν παλιὰ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια ὁ «Κρατύλος», ἰδίως στὶς φανταστικὲς ἐτυμολογικὲς εἰκασίες, ἐπιδίωκε κωμικοὺς σκοποὺς¹⁹, ἔχουν ἐπισημάνει σ' αὐτὸ ἔχνη τῆς ἀντίληψης τοῦ συμπτωματικοῦ καὶ τοῦ ἀθαίρετου στὴ γλώσσα²⁰, ἂν ὄχι τῶν σχέσεων ἀνάμεσα «σημαῖνον καὶ σημαζόμενον»²¹ ἢ καὶ ἀκόμη τῆς

οἱ ἐκδότες τὴ δέχονται, ἔχει «ἐνθέσεως».

18. Τὸ μέρος τῆς περικοπῆς πού παραλείπεται περιέχει μίαν διαπίστωση — πού τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κικέρωνας, *De orat.* III, 12,45 — καὶ πού ἀπαντᾷ συχνὰ στοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἱταλία ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα, ὅτι δηλαδὴ οἱ γυναικὲς διατηροῦν τὴν πιὸ πατροπαράδοτη γλώσσα : «... καὶ οὐχ ἥχιστα αἱ γυναικὲς, αἵπερ μάλιστα τὴν ἀρχαίαν φωνὴν σφύζουσι».

19. U. Wilamowitz, *Platon*, I, 1919, σ. 293.

20. A. Pagliaro, *Sommario di*

linguistica arioeuropea, Roma 1930, σ. 15.

21. A. Pagliaro, *Struttura e pensiero del «Cratilo» di Platone* «Nuovi saggi di critica semantica», Messina-Firenze, 1956, σ. 73, M. Leroy, *Profilo storico della linguistica moderna* (ἰταλικὴ μετάφραση), Bari 1969, σ. 14. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ ὅροι signifié καὶ signifiant τοῦ Saussure βασίζονται στὴ στοικὴ διάκριση μεταξὺ «σημαζόμενον» καὶ «σημαῖνον» (Χρύσιππος, SVF, 2, 48, 18), ἀλλὰ βρίσκονται ἤδη στὸν Ἀριστοτ. *Ποιητ.* 1457a («τὰ σημαζόμενα» σὲ ἀντίθεση

κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς γλώσσας²². Αὐτὸ πού θά περίμενε κανένας εἶναι νὰ ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὸν «Κρατύλο» βαθύτερες καὶ οὐσιαστικότερες ιδέες, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι πὼς περιορίστηκε στὸ νὰ τεκμηριώ- σει μὲ παραδείγματα τὴν προσπάθεια τῆς Πλατωνικῆς θεώρησης γύρω ἀπὸ ὀρισμένα μηχανικὰ γλωσσικὰ φαινόμενα, ὅπως ἡ μετακίνηση καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν γραμμάτων, χωρὶς νὰ εἰσχωρήσει στὸν πυρήνα τῆς Πλα- τωνικῆς ἔρευνας. Καὶ ὅμως ὁ ἀπολογισμὸς δὲν νομίζω νὰ εἶναι τελείως ἀρνητικὸς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι διάλεξε ἓνα κείμενο σὰν τὸν «Κρατύλο» τὸν τοποθετεῖ σὲ ξε- χωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του. Ἐπειτα, δὲν μπορεῖ ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση καὶ μελέτη τοῦ «Κρατύλου» νὰ τὸν ἄφη- σε ἀνεπηρέαστο. Ἔτσι λ.χ. ἡ σπουδαιότητα τῆς «χρήσης» γιὰ τὸ λε- ξιλόγιο, ἂν καὶ κοινὴ στὴ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔπεσε στὴν προσοχὴ του ἀπὸ τὴ Πλατωνικὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ὀνό- ματα δὲν καθορίζονται «φύσει», ἀλλὰ «νόμῳ καὶ ἔθει» («Κρατ.» 384d), καὶ ὅτι διὰ μέσου τῆς χρήσης καὶ τῆς συνθήκης, μιλώνοντας, ἐκδηλώνουμε τὸ ἀντικείμενο τῶν σκέψεών μας : «Κρατ.» 435b «ἀναγκαῖόν που καὶ ξυυθῆκην τι καὶ ἔθος ξυμβάλλεσθαι πρὸς δῆλωσιν ὧν διανοοῦμενοι λέ- γομεν»²³.

II. Δ. Σολωμὸς

Δὲν θά ἐξετάσουμε, φυσικά, ἐδῶ τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ «ὕλικα» πού χρησιμοποίησε ὁ Σολωμὸς στὸ «Διάλογό» του²⁴ : ἔχουν ἐρευνηθεῖ, ἄλλωστε, μὲ ικανοποιητικὰ ἀποτελέσματα οἱ σχέσεις μὲ τὴ γαλλικὴ καὶ νεοελληνικὴ κουλτούρα ὅσον ἀφορᾷ τὶς πηγὰς ἀπὸ τὶς ὁποῖ- ες ἀντλοῦσε ὁ Σολωμὸς τὴν τεκμηρίωσή του γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα²⁵.

μὲ τὰ «ἄσημα») καὶ Ρητορ. 1405b («τὸ σημανόμενον»).

22. M. Leroy, ἔ.ἀ. σ. 14.

23. Πού ἀποτελοῦν προμῆνυμα σύγχρονων θεωριῶν : πρβ. Pagliaro, *Struttura...*, σ. 76.

24. Γενικά γιὰ τὸ Διάλογο τοῦ Σο- λωμοῦ βλ. τὸ σπουδαῖο μελέτημα τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Σημειώσεις γύρω στὸν «Διάλογο», «Ἀγγλοελλ. Ἐπιθ.»*, Γ', 9 (Ἀπρλ. 1948) 272 - 275. Πρβ. ἐπίσης Ζ. Λορεντζάτου, Ὁ «Διά-

λογος» τοῦ Σολωμοῦ, Ἀθήνα 1970, καὶ V. Rotolo, *Il Dialogo sulla lingua di Dionisio Solomos*, Pa- lermo (presso l'Accademia) 1970.

25. Πρβ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ., σ. 273 - 274. Ὁμοιότητες καὶ συγγένειες μὲ ἐκπροσώπους τοῦ λογοτεχνικοῦ κύ- κλου τῆς Ἰταλίας, πού ὀπωσδήποτε τοῦ ἦταν οἰκεῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του ἐκεῖ, ὑπέδειξα στὴ μελέτη μου γιὰ τὸ Διάλογο τοῦ Σο- λωμοῦ σ. 24 ἐπ.

Θά περάσουμε λοιπόν, χωρίς άλλο, στο θέμα που μᾶς ἀπασχολεῖ.

Σ' ἓνα ὀρισμένο σημείο τοῦ «Διαλόγου»²⁶, ὁ «Ποιητής», γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή του ὅτι εἶναι ὁ λαὸς ποὺ διδάσκει τὴ γλώσσα, παραθέτει τὴν ἀκόλουθη περικοπή ἀπὸ τὸν «Ἀλκιβιάδην» ἀφοῦ παρουσιάζει πρῶτα τὸν Σωκράτη μὲ τὰ ἐγκωμιαστικά λόγια τοῦ Κικέρωνα²⁷.

Πλατ. «Ἀλκ.» 110e - 111a

«ΑΛΚ.— Οἶμαι ἔγωγε· ἀλλὰ γοῦν πολλὰ οἶοί τ' εἰσιν (οἱ πολλοὶ) διδάσκειν σπουδαιότερα τοῦ πεττεῦειν.

ΣΩΚΡ.— Ποῖα ταῦτα;

ΑΛΚ.— Οἶον καὶ τὸ ἐλληνίζειν περὶ τούτων ἔγωγε ἔμαθον· καὶ οὐκ ἂν ἔχοιμι ἑμαυτοῦ εἰπεῖν διδάσκαλον, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς ἀναφέρω, οὓς σὺ φῆς οὐ σπουδαίους εἶναι διδασκάλους.

ΣΩΚΡ.— Ἄλλ' ὃ γενναῖε, τούτου μὲν ἀγαθοὶ διδάσκαλοι οἱ πολλοὶ, καὶ δικαίως ἐπαινοῦντ' ἂν αὐτῶν εἰς διδασκαλίαν.

ΑΛΚ.— Τί δῆ;

ΣΩΚΡ.— Ὅτι ἔχουσι περὶ αὐτά, ἃ χρῆ τοὺς ἀγαθοὺς διδασκάλους ἔχειν».

Πρῶτα ἀπ' ὅλα θά δοῦμε, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, τί παραλλαγὴς παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα ποὺ διάβαζε ὁ Σολωμὸς²⁸. Ἐκτός ἀπὸ τὴν παρένθεση (οἱ πολλοί), ποὺ παρεμβάλλεται γιὰ διασαφήνισι τοῦ κειμένου (καὶ γιὰ τὴν ὁποία θά μιλήσουμε παρακάτω), παρατηροῦμε τὶς ἐξῆς λανθασμένες παραλλαγές: 1) «περὶ τούτων», φανερὸ λάθος ἀντιγραφῆς ἀντὶ τοῦ «παρὰ τούτων», 2) «ἀλλὰ γοῦν πολλά», ἀντὶ τοῦ «ἄλλα γοῦν πολλά», 3) «εἰς αὐτοὺς ἀναφέρω», ἀντὶ «εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀναφέρω»²⁹.

Ὑστερα ἀπ' αὐτό, καὶ πρὶν ἐξετάσουμε κατὰ πόσον ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν «Ἀλκιβιάδην» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὰ ἐπιτυχὴς καὶ εὐστοχη, πρέπει νὰ κάνουμε μερικὲς παρατηρήσεις.

Τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ «Ἀλκιβιάδην» χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη. Ἡ «Ἀπλῆ Γλῶσσα», ποὺ τυπώθηκε τὸ 1847 ὅταν ἀκόμη ἔμενε ἀνέκδοτος ὁ «Διάλογος» τοῦ Σολωμοῦ, ἔχει σὰν μὶσο αὐτὸ τὸ

26. Στῆ σ. 18 ἐκδ. Α. Πολίτη.

27. De orat. III, 16, 60.

28. Χρησιμοποιοῦ τὶς ἐκδόσεις τοῦ M. Croiset, *Platon, Oeuvres complètes*, tom. I, Les Belles Lettres, Paris 1959, καὶ I. Burnet, *Platonis*

opera, tom. II, Oxonii (ἀνατύπωση 1960).

29. Ποῦ εἶναι καὶ ἡ σωστὴ ἀνάγνωσι, γιὰτὶ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὸ «εἰς τοὺς πολλοὺς ἀναφέρων» (110e, στὴν ἀρχή).

χωρίο³⁰. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὸν Τερτσέτη ἡ περικοπὴ τοῦ Πλάτωνα ἀναφέρεται μὲ τὶς ἴδιες παραλλαγές πού ἔχει τὸ κείμενο στὸ Σολωμό, καὶ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἴδια παρένθεση (οἱ πολλοί). Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀποτελεῖ ἀπόδειξη — ὅπως σημείωσα στὴ μελέτη μου γύρω ἀπὸ τὸ «Διάλογον»³¹ — ὅτι ὁ Τερτσέτης ἀντέγραψε τὴν περικοπὴ ὅπως ἦταν στὸ χειρόγραφο τοῦ «Διαλόγου» πού εἶχε στὴν κατοχὴ του³². Μόνο ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ λόγος πού παρουσιάζει ὁ Τερτσέτης τὰ ἴδια λάθη καὶ τὶς ἴδιες παραλλαγές τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ — τὸ σημαντικότερο — ὁ λόγος πού χρησιμοποιοῦ τὴν ἴδια παρένθεση (οἱ πολλοί) πού ὁ Σολωμὸς τὴ βάζει, ὅπως εἶπαμε, γιὰ νὰ ὑποδείξει τὸ ὑποκείμενο, ἐνῶ μπορούσε ὁ Τερτσέτης ν' ἀρχίσει τὴν παραπομπὴ τοῦ ὅλου χωρίου λίγο παραπάνω, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταφύγει στὸ ἴδιο τέχνασμα τοῦ Σολωμοῦ, δηλ. νὰ κλείσει σὲ παρένθεση τὸ ὑπονοούμενο.

Σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἴδιο χωρίο ἀναφέρεται ἀκόμη μία φορὰ ἀπὸ τὸν Τερτσέτη καὶ συγκεκριμένα στὸ «Λόγος τῆς 25 Μαρτίου 1869»³³, σὲ νεοελληνικὴ παράφραση. Ἐπικαλούμενος τὴν «Σωκρατικὴ σοφία», ὁ Τερτσέτης παραθέτει μία περικοπὴ πού ἀναφέρεται στὸν Σωκράτη (καὶ πού ἀνήκει στὸν Ξενοφώντα, «Ἀπομνημ.» 3,3 11)³⁴: «ἦ οὐκ

30. Πρβ. Ν. Τομαδάκη, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι* Ἀθήνα 1943, σ. 65, σημ. 4.

31. Rotolo, ἔ. ἀ., σ. 12.

32. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Πήλικα στὸν Τερτσέτη, πού, μὲ τὴ σειρά του τὸ ἔδωσε στὸ Πολυλά, ὅταν τὰ εὕρισκόμενα ἦταν ἤδη ἔτοιμα γιὰ τὴν ἐκτύπωση, ὥστε ὁ Διάλογος παρεμβλήθηκε συνεχίζοντας τὴν ἀρίθμηση τῶν Προλεγομένων (σ. νστ'-ση'). Ὁ L. Coutelle, *Παρατηρήσεις πάνω στὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου τοῦ Σολωμοῦ*, «Ὁ Ἐρανιστής», 6 (1968), 33 - 42 ἀπέδειξε ὅτι ὁ Πήλικας ἀντέγραψε τὸ κείμενο τοῦ Διαλόγου.

33. *Λόγος τῆς 25 Μαρτίου 1869 ἐκφωνηθεὶς τῇ 25 Σεπτεμβρίου ὑπὸ Γ. Τερτσέτη βιβλιοφύλακος τῆς Βουλῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1869, σ. 6 - 7 (= Γεωργίου Τερτσέτη, *Λόγοι καὶ Δοκίμια*, ἐπιμελητῆς Ντίνος Κονόμος,

τόμ. β', Ἀθήνα 1969, σ. 208).

34. Ἡ περικοπὴ τοῦ Ξενοφώντα παρουσιάζεται καὶ στὸ Πρόγραμμα διαγωνισμοῦ (Ντ. Κονόμος, Γ. Τερτσέτης, *Ἀνέκδοτα κείμενα*, Ἀθήνα 1959, σ. 98. Ἡ ὅλη περικοπὴ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Λέγεις ἔφη, σὺ τὸν ἵππαρχον πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐπιμελεῖσθαι δεῖν καὶ τοῦ λέγειν δύνασθαι; Σὺ δ' ὦου, ἔφη, χρῆναι σιωπῇ ἵππαρχεῖν; ἦ οὐκ ἐντεθῆμηναι ὅτι ὅσα τε νόμῳ μεμαθήκαμεν κάλλιστα ὄντα, δι' ὧν γε ζῆν ἐπιστάμεθα, ταῦτα πάντα διὰ λόγου ἐμάθομεν, καὶ εἴ τι ἄλλο καλὸν μανθάνει τις μάθημα, διὰ λόγου μανθάνει, καὶ οἱ ἄριστα διδάσκοντες μάλιστα λόγῳ χρῶνται καὶ οἱ τὰ σπουδαιότατα μάλιστα ἐπιστάμενοι κάλλιστα διαλέγονται; ». (Σημειώνουμε ὅτι τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ Ξενοφώντα, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Τερτσέτης, ἀναφέρεται, στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ ἰταλικὴ μετάφραση,

έντεθύμησαι ὅτι ὅσα τε νόμῳ μεμαθήκαμεν κάλλιστα ὄντα, δι' ὧν γε ζῆν ἐπιστάμεθα, ταῦτα πάντα διὰ λόγου ἐμάθομεν;».

Γιὰ νὰ ἐξηγήσει, λοιπόν, τί ἐννοεῖ ὁ Σωκράτης μὲ τὸ «λόγῳ», παραπέμπει στὴ γνωστὴ μας Πλατωνικὴ περικοπὴ :

«ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ — Ὁ λαὸς ἤξεύρει νὰ διδάσκει ἄλλα³⁵ σπουδαιότερα τῆς τριώδας.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ — Ποῖα ταῦτα;

ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ — Καὶ τὸ ἐλληνίζειν ἐγὼ ἀπὸ αὐτοῦ ἐμαθα».

Ἄν ὁ Τερτσέτης ἐπανέρχεται σ' αὐτὴν τὴν περικοπὴ τοῦ «Ἀλκιβιάδης», αὐτὸ γίνεται ἐπειδὴ νομίζει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ περικοπὴ προσφέρει ἐπιχειρήματα καὶ κῦρος γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ. Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, συμπτωματικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι βρισκόμαστε παραπομπῆ στὸ ἴδιο αὐτὸ χωρίο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἰταλία τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν G. B. Niccolini. Ὁ Νικκολίνι ἀνήκει σ' ἐκείνη τὴν ὁμάδα, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐξέχει ὁ Θωμαζαῖος, πού, σὲ πολεμικὴ μὲ τὸν Μόντη καὶ τὸν Περτικάρι, στὸ ζήτημα τῆς γραπτῆς γλώσσας παραχωροῦσε τὰ πρωτεῖα στὴ γλώσσα τῆς συνήθειας, καὶ ὄχι στὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα, ὑποστηρίζοντας ὅτι μὲ τὴν προφορικὴ γλώσσα τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς Τοσκάνης ἔπρεπε ν' ἀνανεωθεῖ ἡ λογοτεχνικὴ γλώσσα, καὶ προμηνύοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὶς θεωρίες τοῦ Μαντζόνι. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Νικκολίνι «Qual parte aver possa il popolo nella formazione d'una lingua» (1818) καὶ «Considerazioni intorno agli asserti di Dante nel libro della eloquenza» (1819)³⁶, πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν γνωστὰ στὸ Σολωμὸ καὶ τοῦ Νικκολίνι οἱ σκέψεις τὸν τοποθετοῦν σ' ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ κλίμα τῆς Ἰταλίας, πού ὀπωσδήποτε τοῦ ἦταν οἰκεῖο. Στὸ δεύτερο, λοιπόν, ἀπὸ τὰ δύο ἔργα του ὁ Νικκολίνι γράφει³⁷ : «Ὅταν, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀλκιβιάδης λέει ὅτι ἐμαθε ἀπὸ τὸ λαὸ νὰ μιλάει καλὰ, ὁ Σωκράτης παραδέχεται τὸ λαὸ γιὰ καλὸ καὶ ἀξιέπαινο δάσκαλο σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, ἔπειτα προσθέτει

στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐναρκτηρίου μαθήματος τοῦ Οὐγκο Φώσκολο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Παβίας - 22 Ἰαν. 1809 - Dell' origine e dell' ufficio della letteratura).

35. Αὐτὴ τὴ φορά ὁ Τερτσέτης φάινεται νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν ἐσφαλ-

μένη ἀνάγνωση «ἀλλά».

36. Καὶ τὰ δύο ξαναδημοσιεύτηκαν, μαζί μὲ ἄλλα ἔργα του, σὲ τρεῖς τόμους : *Opere di G.B. Niccolini*. Edizione ordinata e rivista dall' Autore, Firenze 1844.

37. *Opere* vol. II, σ. 44.

ὅτι γιὰ νὰ μορφώσουμε κάποιον σ' αὐτὸν τὸν τομέα πρέπει νὰ τὸν στεί-
λουμε νὰ μαθαίνει ἀπὸ τὸ λαό».

Γεννιέται ὅμως τὸ ἐρώτημα : εἶναι πραγματικά ὑπὲρ τῆς γλώσσας
τοῦ λαοῦ αὐτὴ ἡ περικοπὴ τοῦ «'Αλκιβιάδης»; Γιὰ νὰ δώσουμε τὴν
κατάλληλη ἀπάντηση πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ χωρίο ὅχι σὰν ἀπομο-
νωμένη ἐνότητα, ἀλλὰ σὰν μέρος ἀπὸ ἓνα σύνολο.

Χωρὶς νὰμποῦμε, φυσικά, στὴν ἀνάλυση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ τοῦ
Πλάτωνα, θὰ περιοριστοῦμε στὸ νὰ προσέξουμε τὰ μέρη ποὺ εἶναι πιὸ
στενὰ συνδεδεμένα, σὰν περιεχόμενο, μὲ τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.
Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου ὁ 'Αλκιβιάδης ὑποχρεώνεται, ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις
τοῦ Σωκράτη, νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἀμάθειά του πάνω σὲ τεχνικά θέματα
γιὰ τὰ ὁποῖα συζητᾶται στὴν «ἐκκλησία», ἐνῶ ἰσχυρίζεται ὅτι κατέχει τὰ
προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν εἰρήνη καὶ τὸν πόλεμο. Αὐτὰ τὰ θέματα,
ὅμως, προϋποθέτουν τὴ γνώση τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, ἐνῶ ὁ 'Αλκι-
βιάδης ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν ἔχει διδάχτεῖ ποτὲ ἀπὸ κανένα τί εἶναι τὸ
δίκαιο καὶ τί τὸ ἀδικο, γιατί πίστευε πὼς τὰ ξέρει ἀπὸ μόνος του καὶ
πὼς τὰ ἔχει μάθει «π α ρ ἄ τ ῶ ν π ο λ λ ῶ ν». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο
(110e) ὁ Σωκράτης παρατηρεῖ ὅτι «οὐκ εἰς σπουδαίους γε διδασκάλους
καταφεύγεις εἰς τοὺς πολλοὺς ἀναφέρων», γιατί αὐτοί, κατὰ τὸν Σωκρά-
τη, οὔτε «τὰ πεπτευτικά» εἶναι σὲ θέση νὰ διδάξουν, καὶ ἀκόμη λιγότερο
θέματα πιὸ σπουδαῖα, ὅπως εἶναι ἡ δικαιοσύνη. 'Εδῶ ἀκολουθεῖ τὸ
χωρίο μας «οἶμαι ἔγωγε. 'Αλλὰ γοῦν πολλά».

'Αλλὰ ὁ Σωκράτης, συνεχίζοντας, διευκρινίζει ὅτι ὁ λαὸς μπορεῖ
νὰ εἶναι δάσκαλος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἐπειδὴ κατέχει τὰ δύο ἀπα-
ραίτητα προσόντα τοῦ δασκάλου, δηλ. νὰ ξέρει αὐτὸ ποὺ διδάσκει καὶ
νὰ συμφωνοῦν πάνω σ' αὐτὸ ὅλοι οἱ εἰδήμονες. Συγκεκριμένα «οἱ πολ-
λοὶ» συμφωνοῦν μεταξὺ τους γιὰ τὸ τί σημαίνει «λίθος» ἢ «ξύλον». Καὶ ὅλα τὰ πράγματα, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὸ νὰ ξέρεις τὰ ἐλ-
ληνικά, εἶναι περίπου τέτοιου εἴδους : (111c) «ὡσαύτως καὶ πάνθ' ὅσα
τοιαῦτα· σχεδὸν γάρ τι μανθάνω τὸ ἐλληνίζειν ἐπίστασθαι ὅτι
τοῦτο λέγεις ἢ οὐ;»

'Επομένως «τὸ ἐλληνίζειν»³⁸ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἀπο-

38. Μ' αὐτὴ τὴ σημασία, δηλ. τοῦ
«μιλάω Ἑλληνικά», τὸ ρῆμα «ἐλλη-
νίζω», χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ
τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πολλὰς
φορὰς σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς «βαρβά-
ρους» ποὺ δὲν ξέρουσαν Ἑλληνικά : πρβ.

Rotolo, *La comunicazione linguistica fra alloglotti nell' antichità classica*, «Studi classici in onore di Quintino Cataudella», Università di Catania vol. I, 1972, σ. 400 καὶ σημ. 29.

κλειστικά σὲ σχέση μετὰ τῆ μηχανικῆ λειτουργία τῶν ἀνθρώπων ποῦ μιλοῦν ἑλληνικά βασιζόμενοι στὴ μεταξὺ τους συμφωνία («ὁμολογεῖν», 111b), δηλ. στὴ συνθήκη. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μιὰ συμφωνία «νομιστικῆ», ἢ ἔστω λεξικολογική, ὅχι γιὰ μιὰ πλήρη γλωσσικὴ λειτουργία ποῦ νὰ συμπεριλαμβάνει ὅλες τὶς συγχρονικὲς γλωσσικὲς ἀκαταστάσεις» (états de langue) — ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα — καὶ νὰ προϋποθέτει τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀτομικὴ ἐπιλογή τοῦ γλωσσικοῦ «κώδικα».

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Σωκράτης δείχνει τὸ λαὸ σὰν δάσκαλο τῆς γλώσσας, ἐπειδὴ ἐκφράζει ὅχι τὴν κοινὴ συνήθεια — ποῦ σημαίνει συνεχῆ ἀνανεωτικὴ καὶ ζωντανὴ δημιουργία — ἀλλὰ τὴ συνθήκη γύρω ἀπὸ τὰ ὀνόματα, ποῦ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συμβατικῆς καὶ παθητικῆς στάσης.

Vincenzo Rotolo
Università di Palermo